

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

УДК 316.244

ПОЧАТКИ ГРОМАДЯНСТВА (генетична соціологія)¹

М. С. Грушевський

Уривки праці, подані у цьому номері журналу, присвячені розмірковуванню М. Грушевського над історичним розвитком суспільства. Чи може суспільство розвиватися за певними законами? Якщо ці закони існують, то чи можна застосувати їх до суспільства?

Автор визнає усю складність і мінливість соціального процесу, який дуже складно пояснити простими й елементарними законами. Грушевський виводить два ряди факторів соціальної еволюції: біологічні і психологічні. Відзначає роль економічного фактора у розвитку суспільства. Аналізує і дає критичну оцінку концепції марксистів.

Ключові слова: історичний розвиток, біологічна закономірність, марксизм, матеріалістичний світогляд, фактори соціальної еволюції, колективна психологія, соціальний закон.

Біологічна закономірність таким чином в порівнянні з явищами фізичними далеко менше точна, значно більш розтяжима. Оскільки ж поняття закономірності ми схотіли б прикласти до явищ соціальних, ми мусіли б його брати ще в менше строгому і точному розумінню, тому що тут до складності факторів і сил, які себе виявляють в соціальному процесі, прибувають і ті елементи доцільності і моральності, які були виключені при переносі поняття законності з сфери соціальних відносин до явищ природних, і неминухо вертають ся і кажуть рахувати ся з ними при повороті сього поняття з сфери природної до сфери соціальної. Всі зусилля можливо упростити схему соціального процесу і надати йому характер якнайбільше автоматичний і механічний таки не можуть скинути з рахунку сих елементів.

З різних течій соціології досі може найбільше рішучості і безоглядності в упрощенню соціального процесу показали марксисты, розвиваючи тезу Маркса, що в основі всіх соціальних змін лежить економічний процес, власне форми продукції які, змінюють ся з розвитком матеріальних продукційних сил суспільності і механічно та автоматично змінюють жите соціальне, політичне і культурне). При тім приймало ся, що розвій продукційних сил і зміни форм продукції підлягають певним законам, певній

---

¹ Продовження. Початок статті див. у №4, №5, №6. Зберігаємо правопис оригіналу тексту М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)” видання 1921 р.

послідовності, і вона надає закономірність і послідовність, автоматично і незалежно від людської ініціативи, всьому соціальному процесови.

Однаке, переходячи від абстрактних формул до конкретного представлення історичного розвитку сього процесу, і марксистичні бачили себе змушеними робити фактичні уступки в дійсній складності соціального процесу. Так от і Енгельс у своїй праці, класичній генетичній соціології марксизму, приймає не оден фактор соціального розвитку, а два – економічний (“продукція життєвих засобів”), і біологічний (продовжене роду). Укладаючи свою генетичну соціологію по Моргану, він змушений навіть покласти на перше місце в розвою примітивних форм соціального життя сей другий, біологічний принцип.

Для матеріалістичного світогляду, – писав він в передмові до своєї книги, – в останній інстанції історією кермує сей момент: продукція і репродукція безпосереднього життя, але сама вона має двоякий вид – з одного боку продукція життєвих засобів: предметів поживи, одежі, житла і потрібних для сього знарядів, з другого боку продукція самого людства, продовжинне людського роду. Суспільні установи, в яких люде живуть в певній історичній добі і в певнім краю, залежать від обох родів продукції: від степеня розвою праці, з одного боку, і від родини (сімі) з другого. Чим менше розвинена робота, чим менша сума її виробів, чим менше через те і багатство суспільности, тим сильніше переважають в пануванні над суспільним ладом зв’язки сексуальні (полові).

Таким чином ми вже маємо два ряди факторів соціальної еволюції, які зовсім не в згоді між собою розвивають свої впливи на соціальне життя, і оскільки біологічний фактор по признанню Енгельса, навіть переважає в початках суспільної еволюції, на стільки економічний фактор обмежує ся і паралізує ся ним у своїх впливах. З розвитком же духового життя людини, уже на дуже примітивних стадіях життя, поруч їх дістає дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших різнородніших своїх проявах, як релігійна уява обичай і мораль, мистецтво. В міру того як виростає над економічною основою соціально-політична і культурна надбудова, так ріжні її складники, ріжні елементи починають все самостійніше і сильніше впливати на соціальну еволюцію, а між собою вступають в ріжні комбінації борються ся, перемагають ся, і дають ті чи інші варіанти в кождім окремім випадку. Марксистичні, котрі в нинішній своїй практичній політиці дуже рахують ся зі впливами сеї надбудови і вважають можливим і навіть обовязковим своєю пропагандою і організацією, засобами психологічними, культурними і політичними помагати впливам, економічного процесу і прискорити наслідки змін продукції, очевидно тим самим і в минувшині признають активну ролю сих факторів в соціальному процесі, а навіть і певне значінне індивідуальної ініціативи.

Дійсно, в соціології існують так звані “субєктивні” течії, які вважають потрібним ставити певні межі “обєктивности”, автоматичности соціального процесу, і допускають значну ролю індивідуальности. Тим більше приходиться ся рахуватись, навіть з становища послідовного детермінізму¹, з колективною психологією людської громади: тими елементами доцільности і моральної регуляції, котрі вона вносить сюди.

¹ Виводи в сій справі Вундта (I, с. 35): З огляду що натуральна причинність (Naturkausalität) творить межу волі тільки в обмеженім розумінню, так що вона в фактичну суперечність з нею не входить – то сі дві сили, природа і дух зливають ся з такого ширшого становища в певну одність – “вони не суперечать, вони доповняють себе посполу, і натуральна сторона лише дає ті обмежуючі умови, в котрих працюють творчі сили духового розвитку”.

Рахуючи ся з сим усім, приходиться ся вважати соціяльні факти явищами дуже скомплікованими, які навіть витолковувати буває не легко. Тим тяжше їх передбачати чи переддрішати – те що являєть ся завданням “закону” в иньших науках присвячених неорганічному життю чи органічному, і що основоположники соціології вкладали на неї: коли дане те і се, “закон” мусить сказати твердо і ясно, якого результату належить сподівати ся з сих даних.

Скільки б не установляла ся таких “соціяльних законів” в абстракції, в якісь альгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складности і скомплікованости його факторів завсіди буде зіставати ся сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціяльнім моменті дійсно взяті на рахунок? чи якийсь фактор зіставши ся поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?

Навіть коли в поодиноких сферах соціяльного життя – економічній, біологічній, психологічній, кінець кінцем і удасть ся устави якусь більше менше певну постійність в змінах, і залежність в переходах, то комбінація сих ріжних рядів змін і переходів між собою, їх перехрещуванне в ріжних стадіях того чи иньшого ряду, з тими поправками, які ще вносить сюди свідома людська творчість, може дати варіанти на скільки відмінні і несподівані, що їх сяк так можна буде витолкувати після факту, але передбачати наперед угадувати ніяк не вдасть ся.

Я думаю, що ся мисль ясна, але для більшої ясности я її розвину ще, представивши в такій схемі. Уявім собі, що в данім соціяльнім процесі беруть участь кілька рядів явищ –

біологічний	A	B	C	D	E
психологічний	a	b	c	d	e
економічний	á	β	γ	δ	ε

Уявім собі, що, послідовність, чи “закономірність” в кождім ряді установлена доволі певно, і емпірично, на ріжних фактах соціологія устала, як виглядають типові комбінації Aaá, Bbβ, Ccγ і т.д. Але при ближшій аналізі ми переконаємось, що типова форма A в дійсності виступає в конкретних варіантах A¹, A², A³, так само форми a, b, á, β і т.д. Далі, ми бачимо також, що наступство в рядах, наслідком ріжних затримуючих чи прискорюючих обставин, відбуваєть ся не в однім темпі, і ритм сих рядів не однаковий. Нарешті, ми помічаємо впливи ріжних родів “надбудови”: m, n, o. І от виявляєть ся, що в реальнім життю замість констатованих, схарактеризованих, вистудіюваних форм Aaá, Bbβ, Ccγ, Ddδ, Eeε виступають в однім випадку такі комбінації як A¹b²á³m, в другім A²á¹β²n, в третім B¹á¹γ³o, і ці комбінації виглядають уже зовсім не так як типові стадії Aaá, Bbβ, Ccγ.

Тому то на адресу адептів автономної соціології, які чи то під вражіннями біологічних аналогій чи то під впливом матеріалістичного розуміння історії старають ся дійти проєктованих Сен-Сімоном і Контом таких же непохитних законів соціяльних як закони фізичні, химичні чи біологічні, так часто висловлюють ся поради не манити ся ілюзіями, що соціяльне жите можна звести до таких упрощених формул, як явища природи. Особливо такі поради виходять від прихильників психологічного напрямку, які надають більше ваги духовим факторам соціяльного життя.

Деякі з них з сих міркувань доходять взагалі до заперечення всякої рації соціології як науки, так само як філософії історії. Тому що комбінація мотивів, даних в кождім історичнім чи соціяльнім факті, ніколи не повторюєть ся в другий раз, через те в сій області не тільки не можлива ніяка експериментальна провірка всяких узагальнень чи “законів”, але навіть всяке узагальненне явищ позбавляє їх дійсного змісту, який лежить власне в конкретних, спеціальних їх відмінах. Тому соціологи і історики, згідно з таким поглядом повинні описувати, а не бавити ся в синтези.¹

Інші не йдуть так далеко. Вони не обмежують соціологію чисто описовою роботою, признають повну рацію соціології генетичній, але рекомендують їй триматись більше історичного ґрунту: інтерпретувати реально даний матеріал, а не старати ся зводити сі реально дані явища до quasi-природних законів. Я процитую тут таки доволі посередній погляд на сю справу того ж Вундта, висловлений в згаданій його новійшій праці. Зводячи ріжнородність форм соціяльного житя до двох факторів: “національного типу” і “соціяльної організації” (або “національних відмін спричинених відмінним походженнем і культурою” – того що інші називають расою, і “організації суспільности як такої”), – він виводить далі:

“З сього для загальної соціології виникають два завдання, які не можуть припасти ні одній з поодиноких соціологічних² наук, тому що до певної міри вони спільні їм усім. Перша полягає в досліді форм суспільности, друга в аналізі відносин, в яких стоять поодинокі суспільні витовори (форми праці й господарства, обичаї і право, зносини і духове житє) до організації суспільности – отже внутрішнього відношення і взаємної залежности соціяльних витворів (Bildungen). Перше завданне містить проблему суспільности з її формальної сторони, друге – з боку її змісту. Формальне завданне мусить бути в своїй істоті описовим; аналіза ж змісту мусить старатись дійти генетичного вияснення соціяльних витворів і разом з тим – пізнання внутрішньої необхідности форм суспільности.

“Між сими двома загально-соціологічними завданнями повторюєть ся подібне відношення, яке бачимо в поодиноких соціяльних науках. Кожда суспільна форма з усіма внутрішніми відносинами і обопільними діланнями, якими вона викликана, попадає в потік історичних змін. Через те, яку б стадію сеї еволюції не взяти, соціологічне завданне стає історичним, і соціологія в сім розумінню стає частиною історії, власне такою частиною історичної обсервації, яку звать “історією становищ” (Geschichte der Zustände). (VII с. 42).

Річ ясна, що попадаючи “в потік історичних змін”, соціяльні форми при всій своїй тенденції до однастайности і однообразности, підпадають дуже ріжнородним і відмінним змінам, під впливом зовнішніх обставин і тих основних факторів, чи функцій соціяльного житя, котрі для короткості можна зіставити при сих трьох категоріях: біологічній, економічній і психологічній (хоч сі означення до певної міри будуть

¹ Се погляд звісного німецького психолога Вільгельма Дільтея (†Dilthey, 1911), висловлений ним ще 1883 р., в праці *Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Новійшими часами його розвивав, ще в різній формі Г. Рікерт (H. Rickert) особливо у праці *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, 1902, і в пізніших писаннях.

² Краще б, мабуть, було сказати: соціяльних.

умовними, конвенціональними). Можна прийняти з значною певністю, що кожна з цих функцій має тенденцію творити певні соціальні форми в певній послідовності і певній одноформності, як мінерал кристалізується, по своїм внутрішнім прикметам, в певний многогранник. Але складність соціального процесу на кожному кроці порушує процеси кристалізації цих форм; впливи різних функцій соціального життя перехрещують ся, нейтралізують ся, викликають регресивні рухи або пересування в формах соціальної еволюції. Економисти напр. приймали певний порядок таких форм господарства як ловецтво, скотарство, хліборобство; дослідники біологічного людського життя уставляли певний порядок форм подружжя – пожите стадне, групове, полігамичне, парне. Але досліді показують, що в залежності від всяких природних і соціальних обставин, і господарські форми не завжди додержують цього порядку, і розвій подружжя в залежності від впливів економічних і психологічних міняє форми не в однім порядку. Так само і в політичній еволюції. Арістотель, напр., на підставі обсервації грецького політичного життя, уставив звісний свій порядок змін політичних форм: монархія, аристократія, олігархія, тиранія, демократія, а Полібій, два століття пізніше, вже вважав правильнішим поставити тиранію між монархією і аристократією, і т.д.

Через те і не вдають ся проби (як, скажімо, Морганова) уставити послідовність, степенування (градацію) становищ людського життя, в котрих певні економічні явища відповідали певним культурним, релігійним і соціальним формам: в такій то стадії розвою матеріальної культури, коли люде розпоряджають такими і такими знаряддями продукції, живуть з таких і таких джерел господарства, вони мають таку то форму подружжя, такі то форми соціальної організації, такі то релігійні погляди і форми культу. Біолог може дати приблизну картину анатомічного, фізіологічного і психологічного стану людини в такій то стадії її життя, – соціолог не зможе цього дати. Він зможе вказати деякі типові для людського соціального розвою становища у таких то і таких народів, які ілюструють загальні напрями і тенденції людського соціального життя, – але зараз же мусить додати, що сим характерним типам відповідають у інших народів варіанти значно відмінні: інші комбінації подібних або близьких їм явищ. І тому такий напр. визначний дослідник людського життя як Ратцель різко відкидав всякі представлення про єдиний порядок степенування культурних стадій у всіх народів, як хибні і безпідставні.

Тенденції певної одностайної еволюції в кожній з функцій людського життя, очевидно, єсть; вони дають себе відчувати в постійних повторюваннях певних взаємовідносин між явищами. Сі взаємовідносини можуть бути підведені під категорію емпіричних законів подібних до біологічних. В людськім громадянстві ділають такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації, наслідности, виживання найбільше приспособлених і т.ин. Можна вказати аналогічні з ними “закони психологічні” – скажім наслідування і вибору “закони економічні”, як залежність попиту і подачі, поділ праці, і т. ин. Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з цих функцій, котра дає можливість конструувати дійсну науку, скажім, соціальної економії, або соціальної психології. Всьому соціальному процесови, котрий вправляється в рух сими соціальними факторами, вони надають, той ритм, ту загальність, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань і робить її теж дійсною наукою про певні загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку.

Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які небудь прості і елементарні закони, хочби емпіричного характеру. Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізують ся, чи не змінюють ся вмішанем другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі.

Але всій змінливості, відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу сього ритму, те що стремить до повторювання, до постійности – се власне і буде завдання соціології, так само як і історії, і всіх соціальних наук.

Статтю підготувала до друку Т. Д. Лапан

Стаття надійшла до редколегії 20.12.2012

Прийнята до друку 18.01.2013

THE BEGINNINGS OF CIVICNESS (genetical sociology)

M. Hrushevskiy

Excerpts from the work provided in this issue of magazine are dedicated to M. Hrushevskiy's thoughts of historical development of a society. Can the society be developed in accordance with certain laws? If such laws exist, can they be applied to the society?

The author considers the whole complexity and mutability of social process which is hard to explain with the help of simple and elementary laws. Hrushevskiy suggests two rows of factors of social evolution: biological and psychological. He specifies a role of economic factor in the development of the society. He analyzes and provides critical assessment of Marxist conception.

Key words: historical development, biological conformity, Marxism, materialistic worldview, factors of social evolution, collective psychology, social law.

НАЧАЛА ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ (генетическая социология)

М. С. Грушевский

Отрывки труда, поданные в этом номере журнала, посвященные рассуждениям М. Грушевского об историческом развитии общества. Может ли общество развиваться по определенным законам? Если эти законы существуют, можно ли их применить к обществу?

Автор осознает всю сложность и изменчивость социального процесса, который очень сложно объяснить простыми и элементарными законами. Грушевский выводит два ряда факторов социальной эволюции: биологические и психологические. Отмечает роль экономического фактора в развитии общества. Анализирует и дает критическую оценку концепции марксистов.

Ключевые слова: историческое развитие, биологическая закономерность, марксизм, материалистическое мировоззрение, факторы социальной эволюции, коллективная психология, социальный закон.